

MoNumentum '14-'18

(Foto's Joris Prikken – Tekst Johan Meire)

Na een oorlog liggen de oude slagvelden bezaaid met de weinig glorieuze overblijfselen van de klank en furie van de grote geschiedenis: ruïnes en dode lichamen. Zelden is dat meer overvloedig het geval geweest dan na de Eerste Wereldoorlog, die aan het westelijke front na enkele maanden was vastgelopen in een immobiele loopgravenoorlog. Ietwat toevallig bleef een smalle strook van de Noordzee tot Zwitserland aldus gedurende meer dan drie jaar in de frontlinie liggen. Het geweld, de lange duur en de immobiliteit van de loopgravenoorlog beroofden het landschap er meer en meer van zijn kenmerken. Loopgraven, kraters, barre aarde en modder, bomen als levenloze skeletten, kapotgeschoten of zelfs geheel verdwenen dorpen en steden: dat was wat de oorlog in de frontzone achterliet. In zijn gedicht 'Third Ypres' noemde de Engelse dichter Edmund Blunden dit proces 'uncreation': 'ontschepping', alsof de oorlog de schepping ongedaan maakte. De frontstreek werd dus een 'dood landschap', en tegelijk een 'landschap van de doden': gesneuvelde soldaten werden ter plekke begraven door hun kameraden of bleven eenvoudigweg vermist, ergens in de bodem.

Al bleven heel wat oorlogsresten bewaard, toch verdween het 'dode landschap' van de vroegere frontstreek na de oorlog grotendeels. Teruggekeerde inwoners hercultiveerden de landbouwgrond en bouwden hun vertrouwde, vooroorlogse leefwereld al snel weer letterlijk op. Het 'landschap van de doden' daarentegen, verdween niet. De herinnering van de Eerste Wereldoorlog in het algemeen wordt gedomineerd door de herinnering aan de oorlogsdoden: de meeste monumenten en herinneringspraktijken herdenken de gesneuvelden, veeleer dan bijvoorbeeld veldslagen, regimenten of veteranen. De nood om de doden te herdenken en om de rouw om de doden te ondersteunen werd erkend doorheen de hele samenleving: niet alleen was het loutere aantal doden (en dus zeker het aantal rouwenden) zo groot; de gesneuvelden kwamen ook uit alle mogelijke geledingen van de samenleving. De inspanningen om de doden van de Grote Oorlog op de meest diverse sociale en geografische niveaus te herdenken waren zonder voorgaande en zijn achteraf ook nooit meer geëvenaard. Op de oude slagvelden werd de plaats die de doden zo overvloedig innamen na de oorlog alleen maar meer zichtbaar. De meeste oorlogsdoden werden niet gerepatriëerd: aan het voormalige front werden permanente begraafplaatsen aangelegd

waar de gesneuvelden bleven begraven of werden herbegraven. Ook voor de talloze vermisten werden monumenten opgericht.

De vroegere frontstreek werd een landschap van herinnering. Een blijvende erfenis, want wie nu bijvoorbeeld door de regio van Ieper passeert, ontmoet haast onvermijdelijk een van de vele begraafplaatsen die kort na de oorlog werden aangelegd. Geen enkel landschap in België is zo innig verbonden met een bepaald verleden als het landschap rond Ieper met de Eerste Wereldoorlog. Elke begraafplaats ligt er tussen talloze andere begraafplaatsen die de enormiteit van de oorlog duidelijk maken; ook monumenten verwijzen er naar de doden, of naar legerheden en nog in het landschap lokaliseerbare gebeurtenissen. Materiële overblijfselen van de oorlog zijn soms nog zichtbaar in het landschap of in lokale musea; die musea geven een groter verhaal aan graven of monumenten, die op hun beurt – omdat ze meteen zichtbaar worden voor wie terug uit het museum komt – realiteitswaarde verlenen aan de verhalen die in het museum worden verteld. Zo vormt het vroegere frontlandschap een heel weefsel van plekken die, elk op hun eigen manier, verbonden zijn met hetzelfde verleden.

De complexe verankering van het oorlogsverleden in het landschap zorgt er mee voor dat de herinnering aan een ondertussen lang voorbijge oorlog levendig kan blijven. Het verleden zélf mag dan wel definitief achter ons liggen, maar sommige plekken en voorwerpen kunnen er alsnog in slagen om een tastbaar contact met dat verleden te leggen. Ze bieden letterlijk houvast, ze stollen de tijd, waardoor dat verleden tóch niet zo onbereikbaar lijkt.

Aan de oorsprong van het herinneringslandschap van het vroegere front van de Eerste Wereldoorlog lag niet zozeer (de angst voor) de onbereikbaarheid van het oorlogsverleden zelf, maar wel de onbereikbaarheid van de oorlogsdoden. Een basisprobleem was dat de vele rouwende familieleden aan het thuisfront geen lichaam hadden om te bewenen. Het lichaam, zo belangrijk in het rouwproces, bleef afwezig: het was overzee begraven, of was zonder meer vermist. De Britse regering besliste om zelfs na de oorlog geen lichamen naar huis te laten overbrengen; de repatriëring van Britse gesneuvelden werd verboden. Andere landen gingen niet zo ver maar moedigden repatriëringen geenszins aan. De voor de rouwenden maar al te duidelijke afwezigheid van het lichaam maakte de nood om toch ergens een tastbare band met de dode te leggen, alleen maar groter. Daarom zijn lokale oorlogsmonumenten eigenlijk vaak een soort substituut-graven, en werd het lijk van één ‘onbekende (ongeïdentificeerde) soldaat’ – dat stond voor alle andere gesneuvelden –

werkelijk naar huis gebracht en daar met de grootste eerbetuigingen begraven in de nationale hoofdstad. Maar het ultieme contact met de gesneuvelden kon enkel gerealiseerd worden op de voormalige slagvelden zelf. De erg onpopulaire beslissing van de Britse regering om de repatriëring van gesneuvelden te verbieden werd gecompenseerd door de ongeëvenaarde en nog steeds voortdurende zorg voor de doden in de voormalige frontzones. Elke gesneuvelde uit het Britse Rijk wordt daar individueel herdacht: met een individueel graf, of met zijn naam op een monument voor de vermisten. Britse, Franse, Belgische en later ook Duitse rouwenden bezochten na de oorlog de graven van hun gesneuvelde familieleden of kameraden. ‘Pelgrims’ werden ze genoemd, de moeders of weduwen die een lange en vaak oncomfortabele reis maakten, alleen maar om de naam van hun zoon of echtgenoot op zijn graf of op een monument voor de vermisten aan te raken. Zij namen brieven of foto’s van de dode mee naar diens graf, en kruisen, bloemen of andere giften. In een omgekeerde beweging werden ook stukjes steen, oud oorlogsmateriaal, klapprozen of een handvol aarde van het graf weer mee naar huis genomen. Die trafiek van objecten zorgde voor een blijvende en tastbare herinnering aan de dode.

De kracht van een graf is dat ze onze herinnering aan de dode letterlijk *grondt*. Het graf is een archetypische markering van plaats: het verankert de typisch menselijke zorg voor een overledene in de grond, in het landschap. Monumenten doen dat ook: letterlijk ruimte creëren om ons met het verleden te verbinden. Monumenten en graven dienen daar juist uitdrukkelijk voor, maar ook overblijfselen uit het verleden – ruïnes, gebruiksvoorwerpen, brieven,... – helpen ons het verleden op een heel tastbare manier te herinneren. Dergelijke voorwerpen noemen we soms zelfs gewoon ‘een herinnering’ of ‘een souvenir’. Ze brengen het verleden *in* het heden. Omdat zij zelf uit het herinnerde verleden stammen en daar aldus een tastbaar contact mee mogelijk maken, kunnen dus ook toevallig overgebleven of moedwillig bewaarde resten uit het verleden een ‘monumentale’ herinneringsfunctie vervullen. Verankerd in het landschap zijn oude bunkers, loopgraven of kapotgeschoten bomen potentiële monumenten.

Een oorlogsverleden, echter, is altijd een erg lastig verleden. De naakte realiteit van een oorlog is dat er op grote schaal mensen worden gedood en verwond en de materiële omgeving wordt vernietigd, en dat dit geweld bovendien in zekere zin gelegitimeerd is: een vijand doden op het slagveld wordt niet beschouwd als moord. Een oorlog is dus radicaal

tegengesteld aan onze normale sociale relaties. Die abnormaliteit moet altijd uitgelegd worden: vanwaar al dat lijden dat ons overkomt, en vanwaar onze eigen barbaarsheid? De overmaat aan geweld in een oorlog vraagt om een overmaat aan betekenisgeving.

Die betekenis kan bezwaarlijk gevonden worden door al te nadrukkelijk in te gaan op de pijn, het geweld of de barbaarsheid zélf die een oorlog met zich meebrengt. In de eerste jaren na 1918 kon een herinnering van de oorlog slechts werken indien ze de wonden kon helen die waren geslagen in de leefwereld van zovele rouwenden. De oorlog voorstellen als één grote slachtpartij kon daar nooit voor zorgen. Het geweld en de massale dood van soldaten werd in een veel omvattender kader gezet. Enkel vertrouwde zingevingssystemen die, geconfronteerd met het lijden, een toekomstperspectief konden bieden en persoonlijke, sociale en kosmische niveaus met elkaar konden verbinden, waren tot een helende betekenisgeving van deze oorlog in staat. De herinnering van de Eerste Wereldoorlog putte volop uit traditionele idiomen van patriottisme en religie. De oorlog werd voorgesteld als een defensieve oorlog: gaan vechten was nu eenmaal nodig, om het vaderland te verdedigen tegen de bedreigingen van buitenaf. Het vaderland verdedigen betekende ook: vechten voor je eigen familie, dorp of stad. Meer nog dan het vaderland speelde religie een buitengewoon belangrijke rol in de zingeving van het lijden en in het verweven van het zeer persoonlijke en het kosmische. De christelijke religie had al eeuwenlang bewezen dat zij hiertoe in staat was. De oorlogsherinnering inspireerde zich op dus oudere, succesvol gebleken modellen. De centrale christelijke metafoor van het offer werd toegepast op de gesneuvelden: zoals Christus zijn leven had gegeven voor een betere wereld, zo was ook het lijden van de gesneuvelden noodzakelijk geweest om tot een betere, naoorlogse wereld te komen.

De meeste oorlogsmonumenten waren obeliskken, zuilen of kruisen, en werden geplaatst op opwaarts lopende trappen. Aldus legden zij een min of meer vaag, voor interpretatie vatbaar contact met het transcendente. Door letterlijk het omringende landschap te ontstijgen verbonden ze de herinnering aan de oorlog, de gesneuvelden of de legereenheden die ze herdachten met het verhevene, met de hemel. Het grootse, ceremoniële en sacrale van een oorlogsmonument kon troost bieden aan de rouwenden en kon zo hun verlies in trots omzetten.

Monumenten worden na een oorlog geplaatst, maar ook de oorlog zelf laat zijn sporen na op het oude slagveld, en die zijn van een heel andere aard. Een oorlog is een erg wereldse, harde, materiële realiteit, niet verbonden met het verhevene of de hemel maar met de grond, met de aarde. Voor de Eerste Wereldoorlog was dat des te meer zo: een oorlog die verzand was in een steeds meer kapotgeschoten, welhaast vloeibaar geworden landschap, en die ook goeddeels ondergronds plaatsvond, in loopgraven, schuilplaatsen en tunnels.

Evenzeer als monumenten en graven maken de resten van die militaire bouwwerken, bomkraters en allerhande achtergelaten oorlogsmateriaal deel uit van het herinneringslandschap aan het vroegere front. Een landschap waarin de troost en de schoonheid van mooi aangelegde begraafplaatsen samengaan met de wereldse materialiteit van de littekens van een gehavend landschap, van het afval van de oorlog.

Omgaan met het oorlogsverleden betekent omgaan met beide realiteiten: de nood aan een diepere, meer omvattende en dus vaak eerder rituele en sacrale zingeving, en de aanwezigheid van de weinig verheven materiële erfenis van het oorlogsgeweld.

Omdat de nood om de doden te herdenken zo uitgesproken was en de grote symboliek van vaderland en religie nog veel betekenis had, is de herinnering van de Eerste Wereldoorlog in de jaren twintig en dertig beslissend gevormd geweest door de meer sacrale, rituele benadering. Vandaag is de oorlogsherinnering geen dringende en noodzakelijke verwerking meer van het verlies van mensenlevens en de vernietiging van de materiële leefomgeving. Bovendien heeft de interpretatie van de oorlog als een offer voor een betere wereld veel van haar kracht verloren, net als de grote zingevingskaders van vaderland en religie. Desondanks blijft een piëteitsvolle omgang met de gesneuvelden de oorlogsherinnering beheersen. Velen van de honderdduizenden mensen die pakweg de frontstreek bij Ieper nu jaarlijks bezoeken, vaak mensen uit het vroegere Britse Rijk, doen eigenlijk dingen die erg sterk gelijken op wat de oorlogspelgrims in de jaren twintig deden. Ze zijn niet op zoek naar spectaculaire bezienswaardigheden; die zijn in de streek nauwelijks te vinden. Het is een tastbaar contact met het verleden dat ze zoeken; en niet gewoon met 'het' verleden: ze bezoeken specifieke graven, vooral van familieleden. Het graf van je grootvader bezoeken is een erg concrete manier om je te verbinden met een verleden dat te groot is om te bevatten. Het is geen verafgelegen verleden, maar een verleden waarmee je je verbonden weet: het is je eigen grootvader die daar ligt, op de plek waar jij nu staat. Die blijvende band

wordt uitgedrukt in de kruisjes, bloemen en brieven die bezoekers op het graf van gesneuvelde familieleden achterlaten. Wat ook de interpretatie van de oorlog is – een offer? een slachtpartij? –, dat soort kleine handelingen, ergens bij het graf van een grootvader die zij nooit hebben gekend, blijken nog steeds te werken. Voor veel mensen is de vroegere frontzone een enorm bevoorrechte plaats om stil te staan bij de Eerste Wereldoorlog, oorlog in het algemeen, en zelfs ‘de doden’ en de dood in het algemeen – iets waarmee we als mens sowieso mee moeten omgaan, maar waar in onze samenleving maar weinig ruimte voor bestaat.

Die meer concrete benadering van een oorlog die anders te groot is om te bevatten past uitstekend in een tijd waarin grote verhalen het niet meer zo goed doen, en ze put uit een heel typisch kenmerk van de Eerste Wereldoorlog: de glorie ging toen niet meer in de eerste plaats uit naar de generaals of de politici, maar naar de gewone soldaten. Wordt de heldenstatus voor die oorlog in België niet gedeeld door een bescheiden sluiswachter en een koning die zich het liefst liet portretteren als een eenvoudig soldaat? De talloze oorlogsmonumenten die na 1918 werden opgericht, waren geen standbeelden van ‘grote helden’ meer, zoals dat voor 1914 steevast het geval was geweest, maar ze beeldden gewone soldaten uit en vermeldden in elk geval de individuele namen van de gesneuvelden. Gesneuvelden die ook individueel waren begraven door hun kameraden – iets nieuws in Europa.

Dat de herinnering aan de Eerste Wereldoorlog zo levendig kan blijven is juist onder meer mogelijk door de aanwezigheid van de nog steeds goed onderhouden graven van aanwijsbare individuen (familieleden bijvoorbeeld), die bovendien verweven zijn met zovele andere plekken in het herinneringslandschap van de oorlog.

Terwijl de meer rituele en verbindende omgang met het oorlogsverleden en de oorlogsdoden op deze onnadrukkelijke manier nog steeds nauwelijks aan kracht blijkt in te boeten, stelt de omgang met de meer ‘wereldse’ kant van het oorlogsverleden heel wat meer problemen.

Die problematische status was al meteen na de oorlog duidelijk geworden. De herinneringspraktijken die de gesneuvelden herdachten, zowel thuis als aan het vroegere front, raakten dermate sterk verspreid en ingeburgerd dat ze in grote mate een andere

mogelijke manier om de oorlog te herdenken overstemden: de oorlog als een militaire gebeurtenis, of (tenminste voor de geallieerden) als een militaire overwinning. Dat soort herinnering stootte op de vroegere slagvelden op het 'landschap van de doden'. Een celebratie van de overwinning kon zich nooit ongebreideld uitdrukken omwille van de wel heel erg duidelijke aanwezigheid van de oorlogsdoden, die met de aanleg van permanente begraafplaatsen meer en meer plaats in het landschap innamen. Bovendien werd die militair georiënteerde herinnering gehinderd door het steeds meer verdwijnen van het 'dode landschap': zij moest steunen op de materiële overblijfselen van de oorlog, zoals loopgraven, wapens of kraters, maar vaak verdwenen die al snel, omdat het land weer werd gecultiveerd en de dorpen en steden heropgebouwd. Het militaire oorlogsverleden werd dus steeds minder zichtbaar in het landschap.

Niettemin wás dat militaire oorlogsverleden ook een aantrekkingspool. Mensen kwamen niet alleen naar de vroegere slagvelden als pelgrims, maar ook als *oorlogstoeristen*: zij wilden zien wat daar van de oorlog was overgebleven. Het front was voor hen een bezienswaardigheid: een wezenloos landschap vol bomkraters, oude loopgraven, ruïnes en bunkers, achtergebleven lijken en kadavers, ratten, onontplofte munitie, wapens, kapotte of in de modder verzonken tanks, prikkeldraad en ander oorlogsschroot. Er verschenen toeristische gidsen over de slagvelden, onder meer in de *Michelin*-reeks, inderhaast werden kleine musea ingericht, georganiseerde rondreizen werden aangeboden, en vooral rijke burgers bezochten het vroegere, verwoeste front. Het oorlogstoerisme had echter te kampen met een lastig moreel probleem. Was het wel gepast om de vroegere slagvelden, die nu de rustplaats vormden voor de doden, als een toeristische attractie voor te stellen? De meeste reisgidsen en -organisaties stelden de reis naar het vroegere front dan ook in het teken van een meer diepgaande motivatie dan de gewone ontspanning of nieuwsgierigheid die toeristen meestal werd toegedicht. Naar de slagvelden reizen deed je om te leren, of als eerbetoon aan de doden. Maar in de pers werd altijd een scherp onderscheid gemaakt tussen pelgrims en toeristen. Want oorlogstoeristen en de hele, al te wereldse toeristenindustrie leken de sacraliteit van de oorlogsdoden te bedreigen.

Nochtans kon het onderscheid tussen 'oorlogstoeristen' en 'oorlogspelgrims' in werkelijkheid niet altijd zo duidelijk gemaakt worden. Rouwende pelgrims moesten hun gesneuvelde familielid niet alleen als een sacrale held herdenken: hij was ook een heel gewone echtgenoot, vader, zoon,... geweest. Dus moest hij ook op een heel alledaagse

manier worden herdacht. Typische ‘toeristenactiviteiten’ hielpen daarbij: rouwende pelgrims kochten kitscherige souvenirs of postkaarten, en lieten zich fotograferen voor oude tanks of indrukwekkende ruïnes. Het concrete, tastbare karakter van het herinneren van de doden op het echte (zij het vroegere) slagveld maakte een dergelijke herinnering zo krachtig.

Met het toerisme is echter meer aan de hand dan enkel een mogelijke aantasting van de sacraliteit van de oorlogsherinnering. De oorlogsoverblijfselen op een of andere manier als een bezienswaardigheid beschouwen zal meestal ook voor gevolg hebben dat onze blik – wat we ‘moeten’ zien en de manier waarop we kijken – in zekere zin *gestuurd* zal worden.

Ook het oorlogstoerisme heeft zijn ‘vaut le voyage’-bestemmingen en zijn minder bezochte sites. De sterke heropleving van de oorlogsherinnering van ’14-’18 tijdens de laatste tien of vijftien jaar heeft er soms voor gezorgd dat bepaalde plekken slachtoffer worden van hun eigen succes. Op de grootste en drukst bezochte militaire begraafplaats in België, Tyne Cot Cemetery in Passendale, is het gras aan de ingang letterlijk kapotgetrapt door de voeten van de vele bezoekers – een probleem dat nog op andere vaak bezochte (Britse) begraafplaatsen voorkomt. Als de aandacht naar welbepaalde sites uitgaat, zijn er ook plekken die verwaarloosd worden en teloor gaan. Ze raken in de vergeethoek, worden verwaarloosd, raken overwoekerd door de natuur of door menselijke bebouwing. We herkennen ze niet langer als een lokalisering van zorg voor ons verleden. Ze verliezen hun potentiële functie als monument, als tastbare band met dat verleden. Zoals eerder gezegd is een groot deel van het ‘dode landschap’ van kort na de Eerste Wereldoorlog verdwenen, door de heropbouw en de relatief geringe aandacht voor de militaire herinnering (en overblijfselen) van de oorlog.

Toch valt de toeristische blik aan het vroegere front wel eens samen met de militaire. In de meeste reisgidsen van het front uit het interbellum werd de toerist aangemoedigd om het landschap te aanschouwen van op een hoogte en zich de frontlinies en troepenbewegingen in te beelden. De bezoeker neemt dan de blik aan van de militair die het slagveld overschouwt – veeleer het standpunt van de hogere officier dan van de gewone soldaat, overigens. Ook nu nog zijn er (weliswaar schaarse) plaatsen waar de bezoeker het vroegere slagveld van op een uitkijktoren kan bekijken.

Belangrijker dan de haast letterlijke richting waarin onze blik wordt gestuurd, is het feit op zich dat sommige sites zeer uitdrukkelijk als ‘bezienswaardig’ worden gedefinieerd. Ze worden met wegwijzers aangeduid, beschermd, van informatieborden voorzien, onderhouden en zo nodig gerestaureerd. Ze zijn museumstukken in een historisch landschap. We willen ze bewaren en laten zien omdat we ze waardevol vinden: omdat ze mooi zijn – iets wat bij oorlogsresten maar zelden het geval zal zijn – of omdat ze verbonden zijn met een belangrijke historische gebeurtenis.

Dat is maar goed ook: hun tastbare karakter vormt een krachtige manier om ons met ons eigen verleden te verbinden, en dat is iets wat we, gewoon al omdat we mens zijn, hoe dan ook moeten doen. Monumenten of overblijfselen uit het verleden als ‘erfgoed’ definiëren en beschermen, wil ook zeggen dat we het verleden waarmee ze verbonden zijn, belangrijk vinden. Er stelt zich echter een probleem indien dit erfgoed zich al te uitdrukkelijk en ondubbelzinnig presenteert als waardevol en dus als onveranderd te bewaren. Hoe meer sites zichzelf expliciet voorstellen als een apart soort, te bezoeken werkelijkheid, hoe meer zij het gevaar lopen om louter tot het verleden te gaan behoren: een geconserveerde site die, juist door zo nadrukkelijk mogelijk ‘een historische site’ te zijn, doods lijkt te worden. We kunnen er vandaag nog weinig mee doen. Ze zijn weliswaar interessant, maar we zijn er te zeer ‘bezoekers’ die zelf weinig uitstaans hebben met datgene wat we zien.

Desnoods worden sites zelfs gereconstrueerd, opdat we ons kunnen inbeelden hoe de verloren gegane werkelijkheid er moet hebben uitgezien. Eén van de oorlogsresten die meteen na 1918 werden beschermd, een ware Belgische/Vlaamse *lieu de mémoire*, is de Dodengang in Diksmuide. De Dodengang, eigenlijk een communicatieloopgraaf die enkele meters voor de Duitse linies doodliep, werd al in het begin van de jaren twintig bezocht door Belgische en Britse toeristen en veteranen. De toegangsprijs bedroeg toen één frank. In 1923 en 1924 werd de Dodengang zo ingrijpend gereconstrueerd – betonzakjes vervingen bijvoorbeeld de oorspronkelijke zandzakjes – dat ze nauwelijks nog overeenkomsten vertoonde met de oorspronkelijke loopgraaf, die ook iets dichterbij de IJzer lag.

Een uiterst lichamelijke en gewelddadige realiteit als een oorlog reconstrueren is hoe dan ook onmogelijk; de materialiteit van een site zelf kan wel worden nagebouwd, maar zelfs een dergelijke reconstructie kan ons, zoals het voorbeeld van de Dodengang ons leert, vaak weinig leren over de oorlogsrealiteit. Maar er is nog meer aan de hand: door zo nadrukkelijk ‘van het verleden’ te zijn, en wel op een louter materiële wijze, vervult een dergelijke,

levenloos geworden site, haar rol als monument niet langer. Ze laat geen ruimte meer om ons met het verleden te verbinden.

‘Overwoekerde’ oorlogssites hebben hun status als monument verloren omdat ze vergeten zijn. Het uitdrukkelijk ‘tentoonstellen’ of reconstrueren van een oorlogssite als een (succesvolle) toeristische attractie riskeert eveneens dat de monumentale herinneringsfunctie verloren gaat, maar dit keer omdat zij juist te nadrukkelijk als ‘bezienswaardig’ wordt gepresenteerd.

Omdat onze omgang met het verleden vaak werkt via materiële uitdrukkingen – monumenten, graven, souvenirs, overblijfsels uit het verleden – is die omgang in zekere zin ook zichtbaar en fotografeerbaar. De materiële resten van de oorlog kunnen in beeld gebracht worden, maar ook wat we er nu mee aanvangen. In MoNumentum documenteert fotograaf Joris Prikken hoe monumenten en materiële resten van de oorlog zijn overwoekerd, of hoe ze integendeel juist erg sterk gepresenteerd worden als ‘bezienswaardigheid’. Tegenover dit erg nadrukkelijke ‘uitstallen’ van oorlogsresten stelt hij de suggestie van een alternatieve manier om met die overblijfselen om te gaan. Dat alternatief zoekt hij níet in de meest in het oog springende componenten van het herinneringslandschap van de Eerste Wereldoorlog: de talloze (voornamelijk Britse) begraafplaatsen die je onvermijdelijk ontmoet wanneer je door de vroegere frontzone reist. Ontdaan van alle bombast en nog steeds uitstekend onderhouden blijven ze met hun sobere schoonheid vertroosting bieden in het aanschijn van een onvatbaar gruwelijk verleden. Ze wissen het oorlogsgeweld uit en stellen een soort tijdloze rust in de plaats. Maar juist die schijnbare eeuwigheid zorgt ervoor dat ook zij zeer uitdrukkelijk hun positie als monument opeisen. Door het fotografisch negeren van deze ‘nieuwe’ monumenten, gaat Joris Prikken deze monumentalisering denkbeeldig tegen, zodat het individu, niet als bouwsteen van een natie of als louter onderdeel van de geschiedenis, maar als oorlogsslachtoffer opnieuw centraal komt te staan. De foto van het individuele graf van Harry Fellows, gestorven op 1 september 1987 op 91-jarige leeftijd en wiens assen begraven werden bij zijn strijdmakkers in Mametz Wood (aan de Somme), symboliseert dit en slaat daarbij tevens een brug naar het eeuwig gespleten heden, het NU-moment.

En al blijft de omgang met de oorlogsdoden bijzonder relevant en levendig, de nood om het verlies van de gesneuvelden te verwerken heeft lang niet meer het dwingende karakter dat ze in het interbellum had. De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog heeft ook baat bij een verhaal dat niet afgesloten is, dat zichzelf niet uitlegt, dat zich een weg zoekt tussen een veeleer rituele en een eerder wereldse omgang met het altijd lastige oorlogsverleden.

De foto's van Joris Prikken suggereren nu juist dat in de hele moeilijke status van de oorlogsherinnering zelf, in heel haar ambiguïteit, een mogelijke kracht schuilt. Onze omgang met het verleden is immers inherent onaf en fundamenteel relationeel. Een monument werkt pas als het ons kan leren omgaan met de continuïteit en discontinuïteit die we ervaren in onze relaties met de wereld, met andere mensen, met ons verleden. In verschillende talen zijn woorden voor 'herinnering' verbonden met woorden voor 'rouwen' en voor 'zorg dragen'. Het Sanskriet *smárati* ('hij herinnert') ligt aan de basis van zowel het Latijnse woord voor herinnering, *memoria*, als het Engelse *to mourn*, rouwen. *Memoria* is tevens verwant met het Griekse *merinma*, zorg. Zorg besteden impliceert geven om iets of iemand; het Zweedse woord voor herinnering is niet toevallig *minne*. Rouwen, zorgen, beminnen: manieren om sociale relaties te maken of te hermaken, manieren om relaties voort te zetten of los te maken en te beëindigen. Ook ons woord 'mijmeren' is verwant met *memoria*, net als een ander Latijns woord, *mora*, dat pauze betekent. Herinneren, rouwen, mijmeren en zorgen zetten de tijd even stil. Temidden de voortgang van de gebeurtenissen in het heden zorgt herinnering voor een onderbreking, voor verstilling, voor een gemarkeerd moment. Met het verleden omgaan vraagt ook tijd. Een 'monument' roept op om die tijd te nemen, en biedt daarvoor de ruimte.

De foto's van Joris Prikken documenteren een aantal variaties op de ruimtelijke en temporele ambiguïteit, het tegelijk aan- en afwezig zijn van het oorlogsverleden in het landschap van het vroegere front. Heel anders dan het duidelijke 'daar zijn' van intentionele monumenten en oorlogssites en heel anders dan het schijnbaar eeuwige van de oorlogsgraven, belichamen de getoonde oorlogsresten grenszones. Net daarin ligt de mogelijkheid van hun verbindende monumentale herinneringswerk. Door onvanzelfsprekend en niet gedetermineerd te zijn roepen ze vragen op, openen ze de weg voor onze verbeelding en creëren ze zo de mogelijkheid om stil te staan bij het verleden waar ze naar verwijzen.

Onze blik wordt dan niet gestuurd, maar is veeleer zwervend, zoekend. Rekening houdend met wat de oorlog in het landschap heeft nagelaten, is het onnadrukkelijke en het ambigue een passend vertrekpunt om het oorlogsverleden te herinneren. De vroegere frontstreek is bijna overal een weinig opvallend landschap, vaak wat heuvelachtig, groen, rustig en ruraal. Dat is eigenlijk toevallig: net in die rurale omgeving verzandde de strijd in een nog weinig mobiele stellingenoorlog. Maar wat zou er van de herinnering van de Eerste Wereldoorlog geworden zijn indien de oorlog was tot stilstand gekomen in een meer verstedelijkt gebied? In een stad schreeuwen al voortdurend zo veel beelden, bewegingen en geluiden om aandacht. De overblijfselen, graven en monumenten zouden er wellicht nog zijn, maar overwoekerd door de (vol)gebouwde ruimte, zodat ze heel veel van hun suggestieve kracht, van hun verbindende werking zouden verloren hebben. Het is anders gelopen. In het herinneringslandschap van het vroegere front van '14-'18 zijn het geen vluchtige menselijke bezigheden die overheersen, maar het tragere ritme van de natuur, die er haar plaats opeist: schapen grazen langs de loopgraven, het groen groeit op de bunkers. Het landschap herbergt er vaak fantoomachtige resten, sporen uit het verleden die zichzelf niet uitleggen. Zien we een boom – levend of dood? – of een monument? Een dorp of enkel de schim ervan?

Met een oorlogsverleden omgaan op de oude slagvelden brengt ons onvermijdelijk in contact met de dood. De dood is inherent ambigu. Heel veel van onze menselijke culturele verwezenlijkingen gaan rechtstreeks om met de dood, van de Egyptische piramiden tot de talloze monumenten voor de doden van de grote twintigste-eeuwse oorlogen. Maar de dood is nooit helemaal te temmen; uiteindelijk is er altijd weer die harde en onvermijdelijke evidentie van het biologische levenseinde. Niet toevallig worden begraafplaatsen vaak aangelegd als een soort tuin: tegelijk natuur en cultuur, wild en gecultiveerd. Het graf zelf bevindt zich evenzeer in een grenszone, tegelijk op en onder de grond.

Niet alleen graven tekenen het oorlogslandschap. Joris Prikken brengt vooral sporen uit het oorlogsverleden zelf in beeld. Littekens die, net zoals een graf, een ambigue ruimte innemen: tegelijk op en onder de grond, zichtbaar en onzichtbaar, vol trots gedragen of vol schaamte verborgen gehouden. Maar anders dan de eeuwig lijkende graven of monumenten aan het vroegere front, zitten oorlogslittekens ook boordevol temporele ambiguïteit. Littekens zijn tegelijk permanent en eroderend, tegelijk een af en toe jeukende wonde en

een geheel weefsel. Omdat een landschap littekens heeft, geschiedenis in zich draagt, heft het in zekere zin de kloof tussen verleden en heden, en tussen tijd en plaats op.

Misschien is de overwoekering van oorlogsresten dan niet alleen te zien als teken van verwaarlozing en gebrek aan zorg. Ze is wellicht ook passend, als integraal deel van een monument, omdat ze toont dat ook het vergankelijke essentieel is wanneer we het hebben over oorlog en over het verleden in het algemeen. Terwijl monumenten bij ons veeleer ‘voor de eeuwigheid’ worden gebouwd, kennen sommige culturen ook monumenten die zélf vergankelijk zijn, die moeten aftakelen, overwoekerd worden en uiteindelijk verdwijnen. Tegelijk suggereert de plaats die de natuur bovenop de oorlogsoverblijfselen inneemt een omgang met het blijvende van het monument die anders is dan het zo goed mogelijk conserveren ervan. Tijd impliceert immers niet alleen vergankelijkheid, maar ook regeneratie. Opnieuw een gelukkig toeval dat het herinneringslandschap van ’14-’18 een ruraal landschap is: de voortgang van de seizoenen biedt er troost, en de winter – steeds weer de achtergrond in de foto’s van Joris Prikken – is er de tijd van verstillings, de pauze tussen twee levenscycli.

De bijna schroomvallige manier waarop Joris Prikken deze grenszones documenteert laat het monument in zijn waarde, geeft het een moment van verstillings. Zowel de sobere manier van fotograferen als de weinig spectaculaire onderwerpen van de foto’s passen bij de onnadrukkelijke erfenis die de oorlog in het voormalige frontlandschap heeft achtergelaten. Het verleden talmt er met voorbijgaan. In een wereld vol bewegende beelden kan de relatieve duurzaamheid van de foto de voortgang en de erosie van de tijd heel even stilzetten en de diverse manieren waarop we omgaan met ons oorlogsverleden, in al hun voorlopigheid, heel even vastleggen.

(Johan Meire, auteur van “De stilte van de Salient: De herinnering aan de Eerste Wereldoorlog rond Ieper, Terra-Lannoo, 2003”)